

Omawiana publikacja Ph.S. Johnstona niewątpliwie może stanowić ważne źródło interesujących informacji dla tych, którzy chcieliby poznać funkcjonujące w kręgu kultury dawnego Izraela wierzenia i poglądy na temat śmierci oraz losów pośmiertnych człowieka. Ponadto czytelnik może zdobyć wiele wiadomości na temat zwyczajów żałobnych i praktyk związanych z pochówkiem zmarłych. W tym celu autor przytacza nie tylko dane biblijne, ale sięga także – jak to już zostało wspomniane – do odkryć archeologicznych. Bez wątpienia zatem omawiana książka może stać się ciekawą lekturą nie tylko dla biblistów, lecz także dla tych wszystkich, którzy interesują się kulturą dawnego Izraela.

Ks. Grzegorz M. Baran

*Katedra Historii Kultury Intelktualnej
w Instytucie Kulturoznawstwa KUL*

Maureen Bloom. *Żydowski mistycyzm a magia*. Przeł. Paweł Sajdek. Kraków: Wydawnictwo WAM 2011 ss. 292. ISBN: 978-83-7505-685-3.

Od czasu opublikowania książek Campbella Bonnera, Ernesta R. Goodenougha czy Mortona Smitha obserwuje się coraz większe zainteresowanie problematyką magii, mistycyzmu, symboliki żydowskiej. Poznanie elementów mistycznych, a wraz z nimi magicznych wydaje się niezbędne dla zrozumienia kształtującego się w starożytności judaizmu, jego polaryzacji i różnorodności na przestrzeni zmieniających się warunków społeczno-kulturowych. Dowiedli tego protagoniści badań nad wczesną mistyką żydowską, przede wszystkim Gershom Scholem, a za nim również Moshe Idel czy Rachel Elior. Wyznaczają oni nowe kierunki i perspektywy badawcze, z których korzystają naukowcy innych dziedzin. Jedną z nich jest antropolog Maureen Bloom, która w 2007 r. wydała książkę *Jewish Mysticism and Magic. An anthropological perspective*. W Polsce została ona opublikowana w 2011 roku przez Wydawnictwo WAM pod tytułem *Żydowski mistycyzm a magia* w przekładzie Pawła Sajdka.

Autorka recenzowanej książki zmierzyła się z trudnym tematem. Pierwszy problem dotyczy samej treści poruszanych zagadnień, noszących znamiona ezoteryczności. Drugi natomiast wiąże się z bardzo zróżnicowanym, powstałym w dużym przedziale czasowym materiałem źródłowym. Wymaga on gruntownego przygotowania językowego oraz znajomości rozwoju tradycji religijnych i interpretacyjnych starożytnego judaizmu. Kompetencja i wiedza autorki pozwoliły zrealizować zamierzony przez nią temat, który był także (przynajmniej częściowo) podejmowany przez innych autorów. Wspomnę przy tej okazji książkę Michaela Swartza (*Scholastic Magic. Ritual and Revelation in Early Jewish Mysticism*. Princeton 1996), który analizował związki między literaturą rabiniczną, żydowskimi mistycznymi tekstami

i praktykami a użyciem zaklęć, amuletów oraz imion aniołów. Analizy te były jednakże tłem do prezentacji tekstów mistycznych i magicznych z okresu V-IX wieku po Chr.

W publikacji *Mistycyzm żydowski a magia* Bloom bada i opisuje żydowskie rytzy i obrzędy religijne, analizuje znaczenie ofiar, formuł, zaklęć magicznych, amuletów, symboli na podstawie lektury dzieł wczesnego judaizmu. Książka została podzielona na trzy części. Niestety nie zostały one opatrzone tytułami, a brak wyjaśnień w tej kwestii budzi wątpliwości i zarazem rodzi pytanie o logiczne kryteria podziału obszernego materiału badawczego. Na przykład: dlaczego rozdział 5, zatytułowany *Sanktuarium, świątynia i synagoga*, autorka umieściła w części pierwszej, która jest swego rodzaju wstępem do omawianej problematyki?

W prologu autorka zarysowuje zasadnicze linie programowe swojej publikacji. Wskazuje na starożytny hebrajski rytzy ofiarnicze, charakter relacji między Hebrajczykami a Bogiem oraz na rozwój rabinicznego mistycyzmu i magii. Jak sama zaznacza, stosuje antropologiczną metodę analizy strukturalnej, gdyż jej zamiarem nie jest dokonywanie drobiazgowej analizy szczegółów obrzędowości, praw lub obyczajów, lecz ukazanie i prześledzenie tematów i wątków, celem zaprezentowania postępującej transformacji strukturalnej wierzeń i obyczajów żydowskich. Analizowany materiał, stanowiący treść książki został ograniczony do tekstów powstałych między 450 r. przed Chr. a 700 r. po Chr. Do nich autorka zaliczyła przede wszystkim Tanach (hebrajski Stary Testament), Talmud (Misznę, Gemarę) oraz wczesną literaturę mistyczną, czyli Wizje Ezechiela (*Ra'ayot Yachezkiel*), Wielkie Hechalot (*Hekhalot Rabbati*) i Małe Hechalot (*Hekhalot Zutarti*), Wielki Rydwan (*Merkavah Rabbah*), Pomiar Ciała (*Szi'ur Qomah*), Księgę Tajemnic (*Sefer ha-Razim*), a także inskrypcje z mis i amuletów.

Bloom nie podjęła się drobiazgowej analizy tak różnorodnego materiału. Zależało jej natomiast na udzieleniu „wskazówki, co do korzeni stosowania przez Żydów symboli, które sięgają wczesnych tradycji ofiarnych i działań magicznych” (s. 20). Amulety i symbole żydowskie, mimo że sięgają czasów starożytnych, wciąż odgrywają istotną rolę i są obecne zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. Autorka stwierdza: „Dziś, zarówno w Izraelu, jak i w ortodoksyjnych społecznościach w diasporze, można zobaczyć przymocowane do drzwi, ścian i okien domów, biur, a nawet pojazdów mechanicznych rozmaite amulety, będące echem magicznych formuł modlitewnych. Powszechnie spotykane są też np. laminowane kartki z wersetami zaczerpniętymi z amuletów, kontynuujące tradycję używania imion patriarchalnych i matriarchalnych (Abraham, Izaak i Jakub lub Sara, Rachela i Lea), a także imion trzech potężnych aniołów, pochodzących z okresu talmudycznego, jako symbolicznych filakterii w sypialniach niemowląt, a nawet i starszych dzieci” (s. 19-20). Na podstawie wybranych starożytnych tekstów Bloom wyjaśnia owe współczesne zjawiska, analizuje je w kategoriach tematów ogólnych, w których – jak uważa – ukryta struktura kulturowa i symboliczne znaczenie przetrwały do czasów współczesnych.

Na uwagę w omawianej książce zasługują krótkie, aczkolwiek wnikliwe i wyważone przez autorkę analizy dotyczące tła historycznego, teoretycznego oraz źródeł literackich. Tło historyczne pozwala czytelnikowi zrozumieć, że na rozwój idei mistycznych miały wpływ wydarzenia z historii narodu żydowskiego. W prezentowanych źródłach literackich, konkretnie w Tanach Bloom odwołuje się do uznanej, aczkolwiek dziś modyfikowanej, uzupełnianej i mocno dyskutowanej metody krytyki historycznej J. Wellhausena. Pominięcie współczesnych badań w tej kwestii jest dość istotnym brakiem. Wprawdzie autorka odwołuje się do sympozjum zorganizowanego w Jerozolimie w 1999 r. pt. *Tanach jako historia*, na którym zostały zaprezentowane nowsze ujęcia, to jednak nie przybliży ich czytelnikowi. Podkreśla natomiast, że na badane teksty patrzy z antropologicznego punktu widzenia, starając się ukazać „ziarno kultury”, zajmując się literaturą „biblijną” jako zapisem quasi-historycznym. W kwestii literatury rabinicznej autorka trafnie zauważa, że oboznanie z tekstami biblijnymi jest podstawą zrozumienia pism rabinicznych, gdyż mimo tradycyjnego nauczania o ciągłości między Pismem a Talmudem teksty te pokazują, że świat pojęciowy starożytnych Hebrajczyków, różnił się od świata pojęciowego mędrców rabinicznych.

Ważnym atutem recenzowanej książki jest ukazanie obrzędów i rytuałów w szerszym kontekście rozwijających się tradycji Izraela, szczególnie związanych ze Świątynią w Jerozolimie i kultem. Tym zagadnieniom Bloom poświęca drugi rozdział książki. Autorka przedstawia w nim Boga Hebrajczyków, problematykę *sacrum i profanum*, a także kult ofiarniczy oraz formuły modlitewne. Bóg Izraela, ponieważ jest „oddzielony” od wszystkich innych Bogów – *qadosz*, wymaga od wybranego ludu, by w swoim codziennym postępowaniu także oddzielał się (*qadosz*) od otaczających go narodów. W związku z tą tezą autorka ze szczególną uwagą bada pojęcie czystości i nieczystości rytualnej, a także ukazuje kategorie *sacrum* i *profanum*, wykazując, że podstawą funkcjonowania idei *qadosz* nie jest prosta dychotomia między nimi. Ten sam termin może oznaczać – „uświęcać”, „konsekwować”, „utrzymywać czystym” albo jest używany na oznaczenie czegoś, co staje się zakazane. Wtedy to, co zostało oddzielone, nie jest święte, lecz przeklęte. Żydowski mistycyzm przybliży zatem pojęcia dozwolonego i zakazanego, czystego i nieczystego oraz wyjaśnia ideę składania ofiar. Podążając za myślą rabinicznych mędrców, autorka prowadzi czytelnika drogą ku poznaniu i zrozumieniu starotestamentowego Boga i Jego praw.

Pojęcie porządku, który przejawia się w posłuszeństwie Bożym prawom, staje się ogniwem łączącym Tanach z egzegezą rabinów. Gdy została zburzona świątynia w Jerozolimie centralna idea rytuału, zbliżenie się do Boga (*qorban*), uległa przekształceniu. Można było zbliżyć się do Boga, przybliżyć do Niego (*dewekut*) dzięki formułom liturgicznym i tajemniczym mistycznym zaklęciom. Tę problematykę autorka omawia w trzeciej części książki. Rozpoczyna od porządku cielesnego, gdyż lęk przed wpływem złych duchów na ciało człowieka, dał początek opisanym

w Talmudzie metodom ochrony przez demonami (magia sympatyczna). Rabini pozwalali na noszenie amuletów, zarówno w postaci napisów, jak i ziół. W ten sposób wpływ prawa Bożego zestawiony został ze skutecznością środków medycznych i magicznych.

W dalszej części autorka omawia literaturę apokryficzną, a także napisy na misach i amuletach. Ezoteryczna grupa rabinów, zainspirowana wizją Ezechiela, szukała Królestwa Boga poprzez manipulacje świętymi literami i słowami zawartymi w liturgii. Ofiarę, modlitwę i magię postrzegano jako symboliczne akty przeciwstawiania się temu, co przyniesie los. Formuły i zaklęcia magiczne w tamtych czasach funkcjonowały na równi z modlitwami i obrzędami ofiarnymi. Ofiarowane zwierzę było znakiem czy przekazem dla bóstwa, podobnie jak w czasach talmudycznych zaklęcie wypisane na amulecie lub misie. Służyły one do walki z demonami i miały zapewnić powodzenie. Ich moc wypływała ze świętości i wszechmocy Stwórcy.

Dużym walorem pracy jest obfite cytowanie źródeł. Pozwalają one każdemu czytelnikowi samodzielnie zapoznać się z tradycją judaizmu. Ponadto autorka prezentuje kilka przykładowych tekstów magicznych i zaklęć zapisanych na amuletach oraz misach, co sprzyja w uważnym śledzeniu analiz poczynionych przez autorkę. Prezentacja poglądów i cytacja obfitej literatury przedmiotu również jest imponująca. Pewien niedosyt pozostawia zakres wykorzystanej przez autorkę literatury. Sądzę, że pominiętych zostało kilka istotnych opracowań dotyczących literatury apokryficzej¹ oraz rabinicznej².

Reasumując warto podkreślić dużą wartość przedstawionych w omawianej pracy wniosków i ustaleń. autorka, opierając się na szerokiej bazie źródłowej, rzeczowo i kompetentnie przedstawia interesującą problematykę w całej jej złożoności, unikając efektownych uogólnień czy uproszczeń. Dodatkowym atutem są streszczenia na końcu drugiej i trzeciej części. Publikacja *Mistycyzm żydowski a magia* jest dziełem ważnym, interesującym i potrzebnym, napisanym komunikatywnym językiem, zachęcającym czytelników do dalszych poszukiwań.

Ewa Zając

Katedra Dialogu Kultur i Religii
w Instytucie Kulturoznawstwa KUL

¹ Na przykład: Ph.S. Alexander. *Sefer ha-Razim and the Problem of Black Magic in Early Judaism*. W: *Magic in the Biblical World: From the Rod of Aaron to the Ring of Solomon*. Ed. T.E. Klutz. London 2003; J. Naveh. *Fragments of an Aramaic Magic Book from Qumran*. „Israel Exploration Journal” 48:1998 s. 257-261.

² Na przykład: D. Sperber. *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*. Ramat Gan 1994; M. Bar-Ilan. *Exorcism by the Rabbi: Talmudic Sages and Magic*. „Da’at” 34:1995 s. 17-31; tenże. *Between Magic and Religion: Sympathetic Magic in the World of the Sages of the Mishnah and Talmud*. „Review of Rabbinic Judaism” 5:2002 s. 383-399.